

مروری بر مصحف مشهد رضوی ع و آراء قرآن پژوهان غربی درباره اصالت و اهمیت آن

باقر ریاحی مهر^۱

چکیده

نسخه‌هایی که از نیمه دوم قرن اول تا اوایل قرن دوم هجری تاریخ گذاری شده‌اند، شواهدی مستقیم از سنت‌های کتابت در جوامع نخستین مسلمانان به دست می‌دهند و اطلاعات موجود در منابع مکتوب که حدود دو قرن متأخر از این اسناد هستند را کامل‌تر و غنی‌تر می‌سازند. «مصحف مشهد رضوی» (Codex Mashhad)، یکی از مهم‌ترین اسناد مادی به‌جامانده از سده نخست هجری است که کمک شایانی به بهبود شناخت ما از تحولات تاریخ متن قرآن کریم در صدر اسلام خواهد داشت. این اثر با خط حجازی کهن و ۲۵۲ برگ، کامل‌ترین مجموعه اوراق از یک قرآن کامل از سده نخست هجری در سراسر جهان به شمار می‌آید که بیش از ۹۵٪ متن قرآن را در بر دارد. این مصحف متشکل از دو نسخه قرآنی به شماره‌های ۱۸ و ۴۱۱۶ است که در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.

پژوهش حاضر با روش گزارشی-مروری به «مصحف مشهد رضوی و آراء قرآن پژوهان غربی درباره اصالت و اهمیت آن» می‌پردازد. ویژگی‌های کلی متنی در مصحف مشهد رضوی، نشان از کتابت احتمالی متن آن در مدینه دارد. ویژگی‌های املائی و سالیابی نسخه بر اساس آزمایش‌های کربن ۱۴، نشان می‌دهد که این مصحف متعلق به نیمه دوم قرن اول هجری است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که قدمت بسیار خوب این نسخه و کامل بودن آن (۹۵٪) سبب شده است که بتوان آن را بهترین شاهد بر سست‌بنیانی دیدگاه تجدیدنظرطلبان مبنی بر پیدایش قرآن در اواخر سده دوم و اوایل سده سوم هجری دانست. افزون بر این، سایر ویژگی‌های منحصر به فرد این نسخه، نوعی از انتقال متن قرآن را که تاکنون فقط در فرضیه‌ها مطرح بود، عیناً آشکار کرده و زمینه‌ای جذاب برای مطالعات آینده درباره نسخه‌های کهن قرآن کریم برای پژوهشگران این حوزه فراهم کرده است. قرآن پژوهان بزرگی چون نیکلای سینای، فرانسوا دروش، مایکل کوک، غانم قدوری الحمد، محسن گودرزی و التونور سلار نیز اهمیت این مصحف و قدمت آن را مورد تأیید قرار داده‌اند.

واژگان کلیدی: مصحف رضوی، قرآن کریم، اهمیت و ارزش مصحف، قرآن پژوهان غربی، تجدیدنظرطلبان.

۱. عضو مؤسس انجمن قرآن و مستشرقان حوزه‌های علمیه کشور؛ (dr.riahi@chmail.ir)

مقدمه

از نیمه سده نوزدهم میلادی، نسخه‌های قرآنی به جا مانده از نخستین قرون اسلامی مورد توجه فراوانی قرار گرفت (دروش، ۱۳۹۵: ۱۱). امروزه این نسخه‌ها ارزشمندترین اسناد موجود برای شناخت تاریخ کتابت و قرائت قرآن کریم به شمار می‌آیند. از این جهت، نسخه‌های هرچه قدیمی‌تر، شاهی صریح‌تر و ارزشمندتر برای شناخت کهن‌ترین رویدادهای مرتبط با تاریخ متن و کتابت قرآن هستند. طبیعی است برخی از این اسناد و مدارک، دانش‌های گذشته ما را - که مبتنی بر داده‌های منابع اسلامی و مکتوب کهن بوده‌اند - تأیید می‌کنند و پاره‌ای نیز به ما کمک می‌کنند اطلاعات گذشته خویش را از نو بازسازی یا تصحیح کنیم. اطلاعاتی دقیق‌تر در باب چگونگی کتابت آغازین قرآن، انواع مختلف ترتیب سُور، پیدایش و رواج قرائت رسمی و قرائت شاذ، اختلاف در رسم و املا، اختلاف مصاحف الأمصار، تسمیه سور قرآن، سیر تحول علامت‌گذاری (نقط و اعراب) در متن قرآن، و به‌کارگیری تذهیب و سایر علایم مصحف‌نگاری در هنگام کتابت قرآن، همگی در سایه مطالعه بیشتر و پژوهش دقیق کهن‌ترین نسخه‌های قرآنی فراهم خواهد آمد.

فقدان اطلاعات کافی درباره نسخه‌های کهن قرآنی در دهه‌های پیشین، یکی از دلایل تجلید نظر طلبان غربی، مانند جان ونزبرو (۱۹۷۷)، پاتریشیا کرونه (۱۹۷۷) و یهودا د. نوو (۲۰۰۳) در نظریه پردازی درباره پیدایش و نگارش دیر هنگام قرآن، یعنی در اواخر سده دوم و اوایل سده سوم، بوده است. با این حال، تحقیقات گسترده قرآن‌پژوهان در دو دهه پیشین منجر به کشف و تاریخ‌گذاری نسخه‌هایی از سده نخستین اسلام شد که برای نمونه می‌توان به مصحف صنعاء^۱، مصحف پاریس - پترزبورگ و نسخه دانشگاه بیرمنگام اشاره کرد. انجام برخی پژوهش‌های نسخه‌شناختی طی ده سال گذشته، جایگاه و اهمیت نسخه‌های کهن قرآن‌های گنجینه کتابخانه آستان قدس رضوی را نیز بیشتر هویدا کرده است.

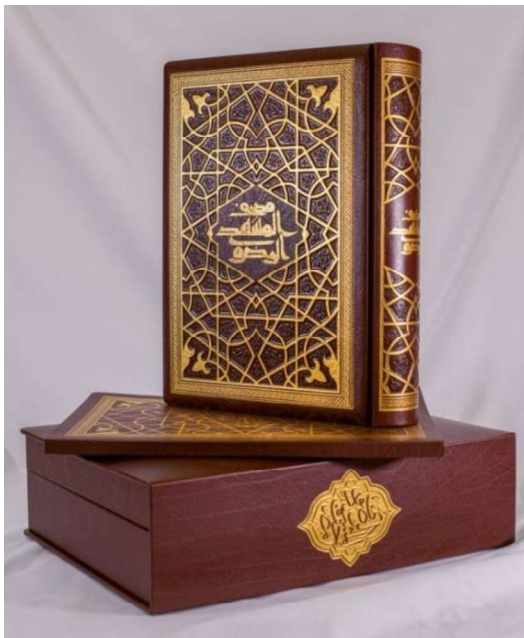
در این میان، خوش‌اقبالی و تلاش‌های فراوان قرآن‌پژوه برجسته ایرانی، دکتر مرتضی کریمی‌نیا به اکتشاف نمونه‌ای منحصر به فرد منجر شد که به «مصحف رضوی» مشهور شده است. اطلاعات مربوط به این نسخه در سایت اختصاص یافته به این مصحف (www.codexmashhad.com) به طور کامل قرار داده شده، و مقاله مروری پیش رو بر اساس این اطلاعات سامان یافته است. امروزه در مجامع آکادمیک و تارنماهای تخصصی این حوزه مانند «بیداری اسلامی»^۱ از این نسخه کهن به عنوان یکی از مهمترین شواهد نقض دیدگاه‌های تجلید نظر طلبانه یاد می‌شود.

1. "Codex Mashhad - An Early Qur'an in Ibn Masud's Arrangement of Surahs, 1st Century Hijra". www.islamic-awareness.org.

این مصحف که احتمالاً در مدینه نگاشته شده است، در سده‌های بعد به خراسان انتقال یافته و در اختیار عالمان و مُقریان نیشابور بوده است. در اواخر قرن پنجم هجری، مالک این نسخه با نگارش وقف‌نامه‌ای در آغاز نسخه، آن را بر حرم امام رضا علیه السلام وقف کرده است. بنا به اظهار واقف و مالک نسخه، مصحف مشهد رضوی در هنگام وقف در اواخر سده پنجم هجری در دو جلد مجزا تدوین و صحافی شده بوده است. اکنون پس از گذشت ۹ قرن از زمان وقف، بخش نخست مصحف به شماره ۱۸ و بخش دوم آن به شماره ۴۱۱۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. متن کامل «مصحف مشهد رضوی» با تحقیق و توضیحات و مقدمه مرتضی کریمی‌نیا، از سوی مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام لإحياء التراث در سال ۱۴۰۲-۱۴۰۱ (۲۰۲۳-۲۰۲۲ میلادی) به صورت فاکسیمیل به دو زبان عربی و انگلیسی منتشر شده است.

الف. معرفی و ویژگی‌های مصحف مشهد رضوی

«مصحف مشهد رضوی» متشکل از دو نسخه قرآنی به شماره‌های ۱۸ و ۴۱۱۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی، یکی از مهم‌ترین اسناد عینی در شناخت ما از تحولات تاریخ متن قرآن کریم از سده نخست هجری است. عنوان مصحف مشهد رضوی را بر قرآنی کهن اطلاق می‌کنیم که بیشتر برگ‌های آن اکنون در دو نسخه خطی به شماره‌های ۱۸ و ۴۱۱۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی برجای مانده است.

این اثر با ۲۵۲ برگ، کامل‌ترین مجموعه اوراق از یک قرآن کامل از سده نخست هجری در سراسر

جهان به شمار می‌آید که بیش از ۹۵٪ متن قرآن را در بر دارد. مجموع ویژگی‌های این مصحف، در کمتر نسخه‌ای از قرآن‌های کهن به خط حجازی یافت می‌شود.

با توجه به ویژگی‌های متنی این مصحف، ویژگی‌های رسم، غرائب املائی، اختلاف قرائات، و نهایتاً چینش یا ترتیب‌بندی سوره‌ها، می‌توان نتیجه گرفت که بخش اصلی این نسخه در دورانی بسیار زود هنگام، در قرن نخست هجری کتابت شده است.

برخلاف اغلب نسخه‌های کهن قرآنی از سده نخست هجری، متن کامل قرآن در صورت اولیه این مصحف، به روایت رسمی و متداول عثمانی، اما بر اساس ترتیب سور منسوب به ابن مسعود کتابت شده، و در سده‌های بعد، ترتیب سوره‌ها در آن تصحیح شده است. از این رو، کریمی نیا در عنوان مقاله خود از این مصحف با تعبیر «یک متن عثمانی در ترتیب ابن مسعودی» یاد کرده است (کریمی نیا، ۲۰۱۹).

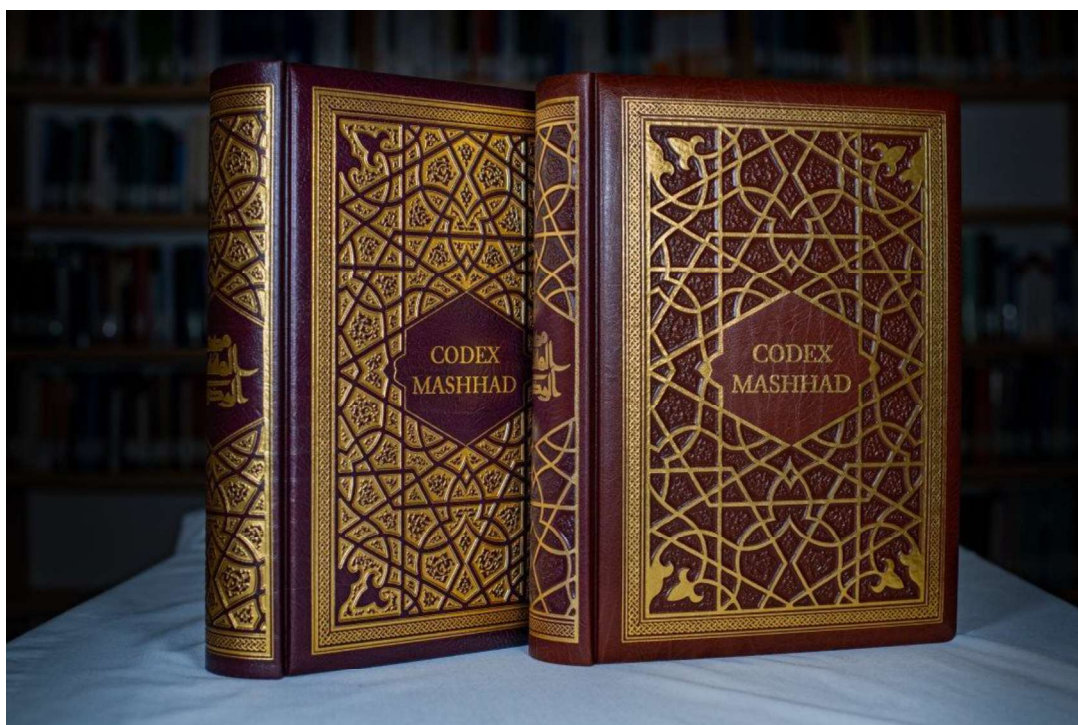

نسخه شماره ۱۸ حاوی نیمه نخست قرآن (از آغاز قرآن تا پایان سوره کهف)، و نسخه شماره ۴۱۱۶ حاوی نیمه دوم قرآن (از میانه سوره طه تا انتهای قرآن) است. قطع مصحف عمودی و نسبتاً بزرگ است. اندازه برگه‌های آن بر اساس اندازه‌گیری در نسخه شماره ۱۸، ۲/۴۶×۵/۳۴ سانتی‌متر، و در نسخه ۴۱۱۶، حدوداً ۴۰×۳۰ سانتی‌متر است. به دلیل آسیب‌دیدگی اطراف پوست، مسطر یا سطح نوشته باقی‌مانده در برگه‌های این دو نسخه مختلف، و مابین ۲۹×۴۰ تا ۲۷×۳۹ سانتی‌متر متغیر است. هر صفحه معمولاً ۲۲ یا ۲۳ سطر دارد، اما گاه تعداد سطور در برگه به ۲۰ سطر کاهش، یا به ۲۵ سطر افزایش می‌یابد. این تعداد سطر و نیز قطع عمودی و اندازه نسبتاً بزرگ مصحف، در قیاس با سایر نسخه‌های کهن موجود در گنجینه قرآن کتابخانه آستان قدس رضوی خاص و متمایز می‌نماید.

این ویژگی‌ها آن را در قیاس با سایر مصاحف شناخته شده به خط حجازی یا مایل در کتابخانه‌ها و موزه‌های خارج از ایران، بسیار برجسته می‌سازد. از این رو، می‌توان مصحف مشهد رضوی را همانند نسخه‌های زیر در قطع سلطانی (Folio volume) دانست:

- نسخه 71 SE (۳۶×۲/۱ سانتی متر) در موزه هنرهای ترکی و اسلامی (استانبول)
- نسخه Is1404 (۳۸×۷ سانتی متر) در کتابخانه چستریتی (دابلین)
- نسخه DAM 01-29.1 (۳۰×۲ سانتی متر) در دارالمخطوطات (صنعاء)
- نسخه Marcel3 (۳۷×۱ سانتی متر) در کتابخانه ملی روسیه (سن پترزبورگ)

هر دو بخش مصحف مشهد رضوی در وضعیت کنونی شان مرمت شده‌اند؛ بخش‌هایی از آن‌ها را با تکه‌هایی از قرآن‌های متأخر به خط کوفی تکمیل، و گاه با دستخطی نسخ و کاملاً امروزی تکمیل، یا اصطلاحاً کسرنویسی کرده‌اند.

با صرف نظر از برگه‌های افزوده شده به مصحف، بحث اصلی ما در این یادداشت، بر بدنه اصلی مصحف مشهد رضوی متمرکز است که به خطی کهن (با سبک حجازی یا مایل) نوشته شده است. دستخط این بخش، برخی ویژگی‌های موجود در خط حجازی را در خود دارد که فرانسوا دروش آن را از نوع خط B1a می‌شناسد. این نوع دستخط بسیار نزدیک و مشابه است به دستخط حجازی به کار رفته در:

- نسخه 165 Ma VI در کتابخانه دانشگاه توپینگن

- نسخه 1913 Witzstein II در کتابخانه دولتی برلین

- نسخه 331 Arabe در کتابخانه ملی فرانسه

۱۱۹ برگه آغازین نسخه ۱۸ بر روی پوست کتابت شده، اما در انتها، برگه‌ای کاغذی (A120) افزوده شده که در آن، آیه پایانی سوره کهف با خطی بسیار جدید و دستخط کاتبی بسیار متأخر کتابت شده است. اطراف تمام پوست‌برگه‌های نسخه ۱۸، به منظور حفظ و مرمت آن از پوسیدگی شدید (احتمالاً در دوره قاجاریه)، با نوارچسب‌هایی کاغذی در چهار طرف صفحه مرمت و پوشیده شده است؛ بدین سبب برخی از قسمت‌های آغازین و پایانی سطور را نمی‌توان مشاهده کرد، و در بسیاری از برگه‌های این نسخه (مثلاً در برگه A118b)، سطر اول یا سطر انتهایی قابل رویت نیست.

نسخه ۴۱۱۶ نیز حاوی ۱۲۹ پوست‌برگه است، اما هفت برگه انتهایی آن (از انتهای سوره نبا تا آخر قرآن) همگی بعداً با خط کوفی متفاوتی کتابت و افزوده شده‌اند؛ لذا آنها را از بخش الحاقی به مصحف مشهد رضوی می‌شماریم. با آنکه پوست‌برگه‌های نسخه ۴۱۱۶، در قیاس با نسخه ۱۸ از فرسودگی شدیدتری رنج می‌برند، در مرمت اطراف آن، به‌عکس نسخه ۱۸، از نوارچسب‌های کاغذی استفاده نشده، بلکه حاشیه‌های پیرامونی اغلب برگه‌ها در سال ۱۳۹۰ شمسی با کاغذ مرمت شده‌اند.

متن قرآن در بخش اعظم هر دو نسخه، حاوی نقطه‌های تشخیصی یا همان نقطه‌الإعجام است، اما در بخش‌هایی از مصحف، برخی از این نقطه‌ها بعداً به متن افزوده شده‌اند و این امر، گاه دو خوانش همزمان در متن را ممکن می‌سازد. همچنین علائم اعرابی یا حرکت‌گذاری (نقطه‌الإعراب) با نقطه‌های رنگی قرمز (موسوم به روش ابوالاسودی) صورت گرفته که به روشنی از افزوده‌های بعد از زمان کتابت اصل نسخه است.

همانند اغلب نسخه‌های حجازی کهن قرآن، جداسازی آیات در «مصحف مشهد» همزمان با کتابت متن صورت گرفته است. همچنین بسملة در آغاز تمامی سوره‌ها، یک آیه مستقل شمرده شده و با علامت خاص پایان آیات، مجزا شده است. این امر را به وضوح در آغاز تمام سوره‌ها، در هر دو بخش مصحف (نسخه ۱۸ و ۴۱۱۶)، می‌توان دید.

همانند بسیاری از مصاحف حجازی و کوفی از دو قرن نخست، میان هر دو سوره، معمولاً فاصله‌ای به اندازه یک سطر خالی گذاشته شده است. نام سوره و تعداد آیات آن، در سده‌های بعدی با رنگ قرمز در این قسمت نوشته شده است. همچنین گونه‌ای از نشانه‌گذاری ابتدایی - با به‌کارگیری یک دایره کوچک مشکی - در متن «مصحف مشهد رضوی» می‌یابیم که از آن برای نشان دادن مواضع وقف استفاده شده است. این امر احتمالاً از افزوده‌های قرون سوم یا چهارم هجری است.

«مصحف مشهد رضوی» تقریباً تمام عناصر و ویژگی‌های کهن‌ترین مصاحف شناخته شده موجود در جهان (یعنی نسخه‌های کتابت شده به خط مایل/حجازی) را در خود دارد. بخش اصلی هر دو نسخه ۱۸ و ۴۱۱۶ با خط حجازی یا مایل نوشته شده است که بنا به جستجوی مرتضی کریمی نیا، تنها نسخه‌های قرآن به خط مایل یا حجازی در قطع عمودی، موجود در موزه‌ها و کتابخانه‌های ایران به شمار می‌آیند.

همچون تمام مصاحف کهن حجازی و کوفی برجامانده تا امروز، «مصحف مشهد رضوی» حاوی موارد زیر است:

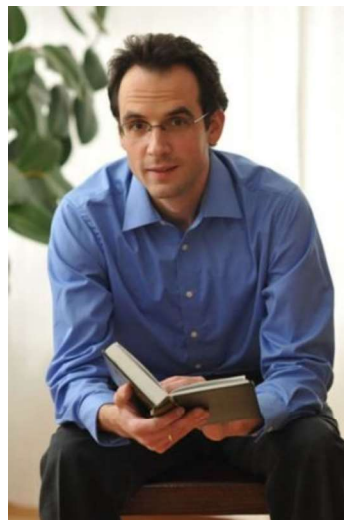
- اختلاف قرائات
- اختلاف مصاحف الأمصار
- غرایب املائی (در رسم کلمات)
- اشتباهات کاتب که برخی از آن‌ها با قلم‌های متأخر تصحیح شده است
- قواعد رسم و املائی کلمات در قیاس با رسم عثمانی و رسم املائی از کهنگی و غرابت بسیار برخوردار است. علائم تذهیب و آرایه‌های آغازین سوره‌ها، حتی به صورت ابتدایی در این مصحف وجود ندارد، و تنها در بخش‌هایی از آن (یعنی در قسمت‌های الحاقی)، در زمانی متأخر از کتابت اصلی افزوده شده است.

ب. مصحف مشهد رضوی از دیدگاه قرآن‌پژوهان معاصر

- مصحف رضوی به چند دلیل اهمیت ویژه‌ای دارد:
۱. کامل‌ترین نسخه قرآن کریم باقی مانده از سده نخست هجری
 ۲. نسخه‌ای منحصر به فرد که مورد توجه قرآن‌پژوهان شرق و غرب قرار گرفته
 ۳. شهرت جهانی به عنوان سندی معتبر
 ۴. نقش مهم در رد نظریه‌های تجدیدنظرطلبانه درباره:
 - پیدایش دیر هنگام قرآن
 - ادعای تحریف قرآن در سده‌های نخست هجری
- این نسخه امروزه به عنوان یکی از مهم‌ترین اسناد تاریخی قرآن شناخته می‌شود و دیدگاه‌های متخصصان برجسته اسلام‌شناسی اروپایی و دانشمندان مسلمان در مورد آن، گواهی بر اهمیت و اعتبار این نسخه تاریخی است.

۱. نیکلای سینای^۱ (استاد مطالعات اسلامی، دانشگاه آکسفورد)

مرتضی کریمی نیا با ویرایشی ماهرانه از دو دست‌نوشته قرآنی کهن که در کنار هم «مصحف مشهد رضوی» را تشکیل می‌دهند، دستاوردی نوآورانه در پژوهش‌های چندرشته‌ای حوزه مخطوطات به ارمغان آورده است. این ویرایش شامل تصویر فاکسیمیله حدود پانصد صفحه از نسخه خطی است که به موازات هر صفحه، ویرایشی مبتنی بر نشان‌گذاری رنگی هوشمندانه، دگرسانی‌های آن از «رسم» متعارف قرآن و نیز دگرگونی‌های بعدی این دست‌نوشته را برجسته می‌سازد.

افزون بر این، پانوشته‌های مفصل و متبحرانه ویراستار در هر صفحه، شرحی مستمر از سراسر این مصحف به دست داده است. به‌ویژه، کریمی نیا نشان می‌دهد که ترتیب سوره‌ها در «مصحف مشهد رضوی» بعدها دست‌نوشته ویرایشی اساسی شده تا با ترتیب رسمی سوره‌های قرآن سازگار شود. کاربرد این تصحیح نفیس احساس می‌کند به یک مخطوط قرآنی کهن، دسترسی بی‌واسطه و نامحدود یافته و عینکی دیجیتال و ظریف به چشم دارد که این اثر مکتوب را با لایه‌های متعدد اطلاعات تکمیلی و تحلیل‌های محققانه همراه می‌سازد (Sinai, 2024).

۲. فرانسوا دروش^۲ (دارنده کرسی تاریخ قرآن در کالج علمی فرانسه، پاریس)

در حوزه پویای تحقیقات درباره انتقال مکتوب متن قرآن در دوره‌های آغازین، بی‌تردید ویرایش مصحف مشهد رضوی به کوشش مرتضی کریمی نیا دستاوردی عظیم به‌شمار می‌رود. نسخه‌های تاریخ‌گذاری شده از نیمه دوم قرن اول تا اوایل قرن دوم هجری، شواهدی مستقیم از سنت‌های نگارشی نخستین جوامع مسلمان ارائه می‌دهند و اطلاعات منابع مکتوب را - که دست‌کم دو قرن از این اسناد ارزشمند متأخرترند - تکمیل و غنی‌تر می‌کنند. مصحف مشهد رضوی از همین دسته مخطوطات است و مطالعه آن افق‌های تازه‌ای در فهم ما از آن دوره می‌گشاید.

1. Nicolai Sinai.

2. François Déroche.

اثر منتشرشده کریمی‌نیا فرصتی برای پژوهشگران و عموم علاقه‌مندان فراهم می‌آورد تا نگاهی ژرف به گنجینه مخطوطات قرآنی اولیه در مجموعه‌های ایرانی، به‌ویژه آستان قدس رضوی، بیندازند. همچنین، ارزش کاوش در میراث مکتوب صدر اسلام را استادانه نمایان می‌سازد، زیرا شیوه‌ای از انتقال متن قرآن را که پیش‌تر تنها در حد فرضیه مطرح بود، آشکار کرده است:

- از یک سو، جریان «رسمی» نسخه عثمانی (همسو با مصحف کنونی)

- از سوی دیگر، جریانی موازی که تنها گواه باقی‌مانده‌اش «پالیمسیست صنعاء» است

مصحف مشهد رضوی با ترتیب متفاوت سوره‌ها و قرائت‌های متنوع، نمایانگر سنتی است که متن آن از نسخه عثمانی پیروی می‌کند، اما ترتیب سوره‌هایش مطابق ترتیب منسوب به ابن مسعود، صحابی پیامبر ﷺ است. از این دیدگاه، ویرایش دکتر کریمی‌نیا درک ما از انتقال متن قرآن و تاریخ آن را عمیق‌تر می‌کند. به‌علاوه، این نسخه خطی که بیش از ۹۵ درصد متن قرآن را دربردارد، دلیلی نو بر شکل‌گیری کامل متن قرآن در دوره‌ای بسیار زود هنگام است.

تلاش‌های علمی در آماده‌سازی این ویرایش شایسته تحسین است: دکتر کریمی‌نیا رویکردهای مختلف موجود را برای سنجش علمی قدمت و ماهیت این نسخه خطی ترکیب کرده و از دقیق‌ترین تحلیل‌های کتیبه‌شناختی، متن‌شناختی و تاریخ‌گذاری کربن ۱۴ پوست‌نوشت‌ها بهره برده است. این اثر بی‌تردید نقشی چشمگیر در گسترش فهم ما از تاریخ اسلام آغازین ایفا می‌کند (Déroche, 2024).

۳. مایکل کوک^۱ (استاد دانشگاه پرینستون)

تاریخ آغازین متن قرآن از حوزه‌هایی است که در دهه‌های اخیر پیشرفت‌های چشمگیری داشته، هرچند تنها شمار محدودی از نسخه‌های بسیار کهن قرآن یا بخش‌های مهم آن تاکنون برجای مانده است. یکی از این نمونه‌ها مصحفی است که بخش عمده‌اش در دو نسخه محفوظ در کتابخانه حرم مقدس مشهد باقی مانده است.

تاریخ‌گذاری کربن نشان می‌دهد که احتمالاً این کتاب به نیمه دوم قرن اول هجری تعلق دارد و بررسی‌های کهن‌خط‌شناسانه نیز این تاریخ را تأیید می‌کند. متن این مصحف عمدتاً با شکل متعارف قرآن که بر پایه منابع به مدینه منسوب است مطابقت دارد، اما گاه با قرائت‌های مناطق دیگر نیز

1. Michael Cook.

هم خوانی می‌یابد. در مقابل، تقسیم‌بندی متن در قالب آیات، تفاوتی چشمگیر با سنت‌های منطقه‌ای مشهور دارد. شگفت آنکه در سه مورد، این مصحف قرائت‌هایی را حفظ کرده که از قرائت مطابق با متن معیار - که به روایتی حجاج (درگذشته ۹۵ هجری)، فرماندار وقت عراق، تثبیت کرده بود - کهن‌تر است. به همین دلایل و دلایل دیگر، فراهم کردن دسترسی پژوهشگران به چنین مصحفی، خدمتی ارزشمند به مطالعه تاریخ قرآن به‌شمار می‌رود.

ویژگی این مصحف تنها به قدمت آن محدود نمی‌شود، بلکه نکات بسیاری دارد که کنجکاوی را برمی‌انگیزد. مصحف مشهد رضوی همانند تقریباً تمام نمونه‌های موجود از قرآن نخستین، متن را کم‌وبیش به شکل رسمی و یکنواخت شده‌اش در نیمه دوم قرن اول هجری حفظ کرده و سوره‌ها نیز به شکل متعارف در آن تنظیم شده‌اند. با این حال، پژوهش دقیق کریمی‌نیا به روشنی نشان می‌دهد که پس از نگارش اولیه مصحف، ترتیب سوره‌ها به‌شکلی اساسی و با بریدن و چسباندن تغییر یافته است. در اصل، سوره‌ها ترتیبی کاملاً متفاوت داشته‌اند؛ همان ترتیبی که بر اساس منابع، می‌دانیم نسخه‌ای از متن قرآن - که اکنون در دسترس نیست - پیش از یکسان‌سازی داشته است.

این نکته به معمایی دیگر می‌انجامد: نسخه مفقود با شهر کوفه در عراق (و عبدالله بن مسعود) پیوند دارد، در حالی که متن معیار مصحف مشهد رضوی به مدینه منسوب است. اینکه چه شرایطی موجب پیدایش این متن چندسرشت و تاحدی بی‌همتا شده، پرسشی بس جذاب است. پاسخ هرچه باشد، این مصحف سندی مهم در باب تاریخ ارتباط متن معیار قرآن با نسخه‌های پیشین است (کوک، ۱۴۰۲).

۴. محسن گودرزی (استاد دانشگاه هاروارد)

مطالعه قرآن و تاریخ متنی آن در چند دهه اخیر، حوزه‌ای بسیار فعال و پویا بوده است. بسیاری از دست‌نوشته‌های نخستین قرآن، یا به صورت دیجیتال درآمده‌اند یا به شکل فاکسیمیله چاپ شده‌اند، و این انتشارات گاه با تصحیح متن همراه بوده است. گرچه دانش ما از نسخه‌های اولیه افزایش چشمگیری یافته، کشفیات استثنایی همچنان می‌تواند فرضیات رایج را به چالش بکشد و آگاهی‌های نو و هیجان‌انگیزی عرضه کند.

مصحف مشهد رضوی، محفوظ در کتابخانه حرم امام رضا، یکی از این دست‌یافته‌هاست. دکتر مرتضی کریمی‌نیا نزدیک به یک دهه این نسخه کهن را با بهره‌گیری از ابزارها و روش‌های گوناگون مطالعه کرده است. نتایج پژوهش و تحلیل جامع وی اکنون در قالب اثری دوجلدی و نفیس در دسترس است:

- جلد نخست: بازنشر فاکسیمیله مصحف مشهد رضوی و ویرایش دقیق متن، همراه با حاشیه‌نگاشت‌های گسترده

- جلد دوم: مقدمه‌ای تفصیلی به زبان‌های عربی و انگلیسی، شامل بررسی نسخه‌شناختی، متنی و تاریخی مصحف

مصحف مشهد رضوی که به خط حجازی نگاشته شده، تنها نسخه موجود از این دست با قالب عمودی در ایران است و از دو مخطوط در کتابخانه آستان قدس تشکیل شده:

۱. دست‌نوشته شماره ۱۸: دربرگیرنده تقریباً نیمه اول قرآن

۲. دست‌نوشته شماره ۴۱۱۶: شامل نیمه دوم قرآن

گرچه رسم‌الخط متن با نسخه عثمانی مطابقت دارد، ترتیب نخستین سوره‌ها متفاوت است. این تفاوت چنان بوده که کاتبی متأخر با خط کوفی ناگزیر شده با برش و الصاق گسترده و بازنویسی تقریباً تمام جزء سی‌ام، نسخه را با ترتیب عثمانی هماهنگ سازد. کریمی نیا با استدلالی متقن نشان می‌دهد ترتیب اصلی سوره‌ها احتمالاً مطابق مصحف ابن مسعود بوده، زیرا ۱۱ مورد از نقاط اتصال دست‌نخورده سوره‌ها، دقیقاً همان مواردی است که میان ترتیب عثمانی و ابن مسعودی مشترک است. مصحف مشهد رضوی دست‌کم از دو جهت منحصر به فرد است: نخست، این نسخه احتمالاً کامل‌ترین مصحف از قرن اول هجری است، زیرا بیش از ۹۰ درصد متن قرآن را دربر می‌گیرد. دوم، تنها دست‌نوشته برجسته از خانواده متن‌های عثمانی است که به نظر می‌رسد سوره‌هایش یکپارچه به روالی غیرعثمانی تنظیم شده است.

ماهیت دوگانه این مصحف پرسش‌های مهمی را پیش می‌کشد: آیا سوره فاتحه یا دو سوره پایانی قرآن که بنابر گزارش‌ها در مصحف ابن مسعود نیست، در نسخه اصلی این مصحف نیز وجود نداشته است؟ پرسش کلی‌تر این است که از نگاه حاکمان اموی که گزارش شده در پی سرکوب سنت ابن مسعود بودند، کدام ویژگی‌های این سنت تهدیدکننده‌تر می‌نمود: تفاوت‌های گاه‌به‌گاه در متن اصلی (چنان‌که فرض رایج است) یا ترتیب متفاوت سوره‌ها و سوره‌های حذف‌شده؟ پاسخ به این پرسش‌ها بر درک ما از انگیزه‌های پلید آمدن این مصحف دوگانه تأثیر می‌گذارد و کریمی نیا نیز چندین فرضیه محتمل ارائه می‌دهد.

کریمی نیا در جریان پژوهش‌هایش درباره مصحف مشهد رضوی، چندین نوبت آزمایش رادیوکربن در آزمایشگاه‌های بین‌المللی انجام داده که نشان می‌دهد این مخطوط در نیمه دوم قرن اول هجری پدید آمده است. ویژگی‌های خط‌شناختی و رسم‌شناختی مصحف نیز نشان می‌دهد احتمالاً در نیمه نخست این بازه زمانی نوشته شده و در نتیجه، محصلی از قرن اول است. مقدمه کریمی نیا در بردارنده جدول‌هایی است که ویژگی‌های متنی متمایز این مصحف را، از جمله در تقسیم‌بندی آیات، رسم‌الخط و قرائت‌ها، به روشنی فهرست می‌کند.

مصحف مشهد رضوی در موارد چشمگیری با برخی سنت‌ها و گونه‌های گزارش شده هماهنگی دارد، هرچند در برخی موارد دیگر به نظر می‌رسد نشان‌دهنده قرائت‌ها و شیوه‌های کتابتی نادر یا خطای کاتب است. به‌طور کلی، پژوهش دقیق و جامع کریمی‌نیا بنیانی برای مطالعات دست‌نوشته‌های قرآنی فراهم می‌آورد. هم داده‌هایی که وی در دسترس نهاده و هم تحلیل این داده‌ها برای درک بهتر تاریخ آغازین قرآن ضروری است و برای پژوهش‌های آینده در این حوزه اهمیت بسیار دارد (گودرزی، ۱۴۰۲).

۵. الئونور سلارا^۱ (نسخه‌شناس فرانسوی)

پژوهش کریمی‌نیا یکی از درخشان‌ترین مشارکت‌ها در مطالعه نسخه‌های خطی قرآن در سال‌های اخیر به‌شمار می‌رود. مصحف مشهد او نسخه‌ای تقریباً کامل از قرآن متعلق به قرن نخست هجری است که به‌سبب ترتیب سوره‌هایش - که در اصل از ترتیب مصحف عثمانی پیروی نمی‌کرده - برجستگی ویژه‌ای دارد. من در سال ۲۰۱۵ با مرتضی دیدار کردم، هنگامی که

تازه کار بر روی این مصحف را آغاز کرده بود. هشت سال پژوهش پیگیر گذشت تا کار او به این نسخه فاکسیمیله باشکوه تبدیل شد. تنها می‌توانم تحسین خود را نسبت به جدیت و پشتکار نویسنده ابراز کنم (Cellard, 2024).

نتیجه‌گیری

«مصحف مشهد رضوی» با ۲۵۲ برگ، کامل‌ترین مجموعه اوراق از یک قرآن کامل از سده نخست هجری در جهان به‌شمار می‌آید که بیش از ۹۵٪ متن قرآن را دربر دارد. متن این مصحف عمدتاً با شکل متعارف قرآن که بر پایه منابع به مدینه منسوب است انطباق دارد، اما گاه با قرلنت‌های مناطق دیگر نیز هم‌خوانی می‌یابد. در مقابل، تقسیم‌بندی متن در قالب آیات، تفاوتی چشمگیر با سنت‌های منطقه‌ای مشهور دارد و در سه نقطه، قرائت‌هایی را حفظ کرده که از قرائت مطابق با متن معیار - که به روایتی حجاج (درگذشته ۹۵ هجری)، فرماندار وقت عراق، تثبیت کرده بود - کهن‌تر است. برخلاف رسم عثمانی این مصحف، ترتیب سوره‌ها با ترتیب مصحف منسوب به ابن مسعود، صحابی پیامبر، مطابقت دارد.

1 Élé onore Cellard.

شواهد تاریخ گذاری نسخه در سده نخست هجری: ۱. ویژگی های رسم الخط حجازی؛ ۲. غرائب املائی؛ ۳. اختلاف قرائات؛ ۴. ترتیب بندی متفاوت سوره ها با مصحف عثمانی؛ ۴. آزمایش های کربن ۱۴.

دکتر کریمی نیا همه این رویکردهای گوناگون را برای سنجش علمی قدمت و ماهیت این نسخه خطی به کار گرفته است.

اهمیت مصحف: ۱. قدمت و کامل بودن (۹۵٪) آن، بهترین شاهد بر سست بنیانی دیدگاه تجدیدنظرطلبان مبنی بر پیدایش قرآن در اواخر سده دوم و اوایل سده سوم هجری است؛ ۲. ویژگی های منحصر به فرد آن، گونه ای از انتقال متن قرآن را که تاکنون تنها در فرضیه ها مطرح بود، آشکار کرده است؛ ۳. زمینه جذابی برای مطالعات آینده نسخه های کهن قرآن کریم فراهم آورده است.
قرآن پژوهان برجسته ای چون نیکلای سینیای، فرانسوا دروش، مایکل کوک، غانم قدوری الحمد، محسن گودرزی و التونور سلار نیز اهمیت و قدمت این مصحف را تأیید کرده اند.